

DOROTA KORNAS-BIELA

ŚWIADOMOŚĆ ISTNIENIA NORM MORALNYCH

(BADANIA ROZWOJOWE NIEWIDOMYCH
I WIDZĄCYCH DZIECI OD 8 DO 16 LAT)

Świadomość moralna obejmuje pojęcia, sądy i poglądy dotyczące normatywnego aspektu życia ludzkiego, a więc wiedzę człowieka o tym, co dobre i złe oraz dyspozycje do uczuciowych odniesień wartościujących zachowania społeczno-moralne. Zgodnie z modelem funkcjonowania świadomości moralnej przedstawionym przez J. Reykowskiego < Gołąb 1973 s. 169-173 > świadomość moralna jest strukturą złożoną, na którą składa się część systemu struktur poznawczych, obejmująca cały podsystem wymagań (wiedza o tym, jaka powinna być rzeczywistość pod względem moralnym i moralne odniesienia podmiotu do siebie i do wszystkiego, co go otacza) oraz część podsystemu wartości, która dotyczy stanów rzeczy wartościowanych moralnie, mających znaczenie dla jednostki i wyzwalających w niej emocje. Treść świadomości moralnej oraz jej zewnętrzne przejawy zmieniają się rozwojowo wraz z dojrzewaniem innych dziedzin życia psychicznego i moralnego.

Na przełomie pierwszego i drugiego roku życia zaczyna rozwijać się elementarna świadomość moralna obejmująca kilka norm, do przestrzegania których dziecko jest wdrażane drogą nagrody i kary. Do trzeciego roku życia dziecko posiada ogólne pojęcie dobra i zła oraz świadomość niewielu norm o ograniczonym zakresie (do powtarzających się sytuacji), np. pojęcie "grzeczny", "posłuszny" odnoszone zostaje do sytuacji bicia, psucia zabawki, zabierania zabawki drugiemu dziecku, przeproszenia, podziękowania. Stopniowo, uczestnicząc w różnorodnych sytuacjach społecznych, zapoznaje się ono z normami i ocenami moralnymi o różnym stopniu ogólności i zakresie stosowania.

W pierwotnym pojęciu normy moralnej charakterystyczny jest jej heteronomiczny charakter. Zostaje ona pojmowana jako środek presji dorosłych na dziecko, której ono podporządkowuje się ze względu na spodziewaną karę lub pragnienie otrzymania nagrody. W tym początkowym okresie "dorosły" obdarzany jest w oczach dziecka nieskrępowaną swobodą działania oraz szacunkiem właściwym autorytetowi. W miarę poszerzania się kontaktów społecznych dziecka z dorosłymi i z innymi dziećmi (w okresie młodo-

szkolnym w ramach grupy rówieśniczej) dziecko doświadcza faktu, iż nie tylko ono samo musi się podporządkować wymaganiom, ale również działania innych ludzi regulowane są pewnymi funkcjonującymi systemami norm, praw i obowiązków. Można przypuszczać, iż egocentryczny styl myślenia dzieci i heteronomiczny charakter struktur poznawczo-moralnych powodują, że dziecko najpierw uświadamia sobie istnienie nakazów i zakazów obowiązujących jego samego, a potem analogicznie i inne dzieci (pomocna jest zwłaszcza sytuacja zabawy z nimi, gdyż przestrzeganie przez uczestników zabawy przyjętych norm współżycia leży w osobistym interesie dziecka). Później natomiast uświadamia sobie ono, że również działalność dorosłych jest ograniczona, że i ich wolność nie jest bezgraniczna, lecz muszą korzystać z niej w ramach istniejących zwyczajów, praw i norm moralnych.

Te przeobrażenia rozwoju moralnego zależą m.in. od takich czynników, jak:

- prawidłowości procesów fizjologicznych w korze mózgowej, wyzwalanych przez bodźce słowne, zwłaszcza procesów generalizowania, różnicowania, hamowania oraz integrującej działalności kory mózgowej;
- sprawności procesów umysłowych takich, jak: analiza, synteza, różnicowanie, uogólnianie, porządkowanie, systematyzacja, klasyfikowanie, zdolności do obserwacji, wyciągania wniosków i wydawania sądów;
- możliwości doświadczeń społecznych, w których dziecko, zwłaszcza przez kontakt słowny z rówieśnikami i dorosłymi, poznaje świat norm i wartości moralnych;
- zainteresowań moralnych, potrzeby poznania właściwości życia społecznego i dostosowania się do wymagań otoczenia.

Interesującym wydawało się zbadanie, czy i jak zmienia się w miarę rozwoju dzieci szkolnych świadomość istnienia nakazów i zakazów obowiązujących zarówno w świecie dzieci, jak i dorosłych. Problem ten rozpatrzono na grupie niewidomych i widzących. Przypuszczano, iż u dzieci niewidomych świadomość moralna w tym zakresie może rozwijać się szybciej, ze względu na:

- bardziej nasiloną, bo uwarunkowaną zależnością od innych, potrzebę dostosowania się do wymagań otoczenia i przyswojenia obowiązujących norm współżycia;
- uczynnienie kory mózgowej, adaptacyjnie i kompensacyjnie zaktywizowanymi procesami umysłowymi (np. przez częste wyciąganie wniosków o rzeczywistości w sytuacji deficytu informacyjnego);
- wysoki poziom rozwoju II układu sygnalizacyjnego i myślenia abstrakcyjnego (Sękowska 1974);
- charakter kontaktów personelu pedagogicznego z dzieckiem niewidomym, które określone są istniejącym regulaminem;
- intensywne, choć ograniczone zakresowo, kontakty z rówieśnikami.

W celu zweryfikowania tej hipotezy przeprowadzono wywiad z 103 dziećmi niewidomymi oraz 97 dziećmi widzącymi, których wiek odpowiadał trzem szczeblom rozwoju operacji umysłowych: 8 lat – faza operacji konkretnych, 12 lat – faza przejściowa, 15 lat – początki fazy operacji formalnych. Na każdy wiek życia przypadała prawie równa liczba niewidomych i widzących (ok. 30 osób). Do badań dobierano dzieci bez dodatkowych kalektw czy chorób przewlekłych i o normalnej sprawności intelektualnej, co

sprawdzano trzema podtestami skali słownej WISC, wywiadem z nauczycielami i analizą dokumentacji szkolnej dziecka. Odnośnie do niewidomych przyjęto społeczne kryterium ślepoty oraz czas utraty wzroku przed 5 rokiem życia. Obie grupy dzieci nie różniły się istotnie co do takich zmiennych, jak: miejsce zamieszkania rodziców, pochodzenie społeczne, liczba rodzeństwa, pozytywny stosunek rodziców do badanego dziecka.

Przedmiotem dalszej uwagi będą odpowiedzi dzieci na cztery pytania:

1. czy są rzeczy, których ci nie wolno robić?
2. a czy są rzeczy, które powinieneś robić?
3. czy dorosłym czegoś nie wolno robić?
4. a czy dorośli coś powinni robić?

Analiza wyników badań wykazała, że już w wieku 8 lat wszystkie dzieci odpowiedziały twierdząco na pytania o istnienie norm regulujących ich stosunki ze światem, tzn. już w tym wieku mają one ukształtowaną świadomość istnienia nakazów i zakazów moralnych, do przestrzegania których są jako dzieci zobowiązane. Fakt, że wiek 8 lat w obu grupach dzieci charakteryzuje się już wyraźnie ukształtowaną świadomością funkcjonowania powinności ograniczających i ukierunkowujących aktywność dziecka, można wytłumaczyć w świetle badań J. Piageta (1967) wcześnie podjętymi zabiegami socjalizującymi, w tym zapoznawaniem dziecka z prawidłami normującymi jego zachowanie, co rodzi na bazie szacunku wobec autorytetu dorosłych poczucie obowiązku i akceptację przez dziecko faktu istnienia reguł i zasad moralnych. Poczucie to jest wtórnie wzmacniane akceptacją przez dorosłych zachowania dziecka zgodnego z tymi prawidłami (Piaget 1967 s. 44).

Następne dwa pytania ujmują świadomość moralną dziecka odnośnie do faktu istnienia nakazów i zakazów obowiązujących w świecie ludzi dorosłych. Wyniki analiz odpowiedzi na te pytania ilustruje wykres.

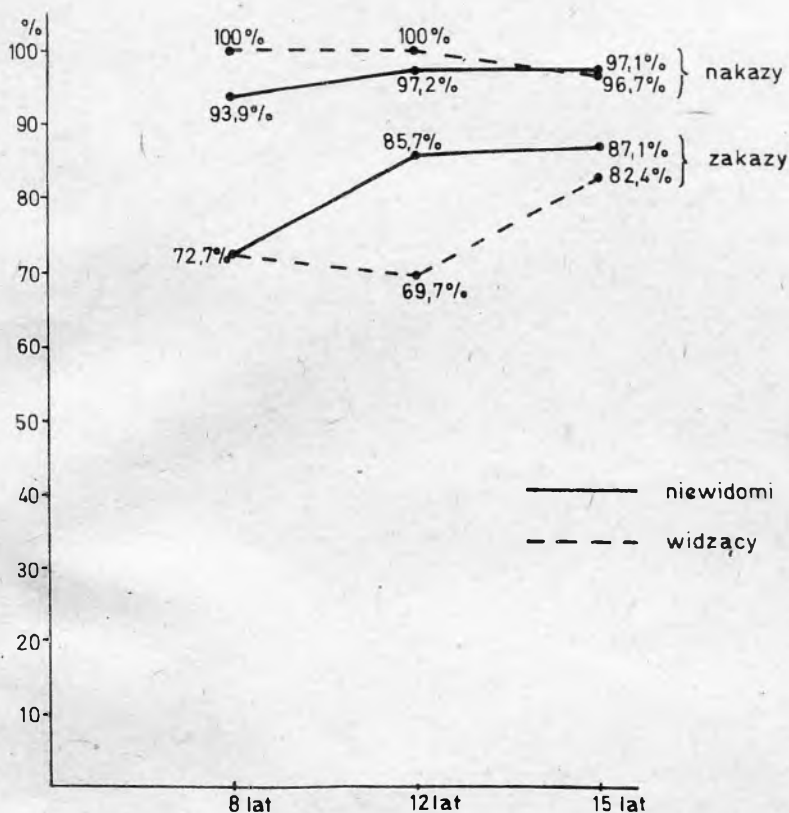
Wiedza o konieczności spełniania przez dorosłych pewnych obowiązków jest ukształtowana już w wieku 8 lat (z wyjątkiem trojga dzieci niewidomych) i na każdym szczeblu wieku jest bardziej rozwinięta niż wiedza o zakazach, ograniczających ich życie. W zakresie świadomości restrykcji istnieje pewna odmienność tempa rozwojowego u dzieci niewidomych i widzących. U dzieci niewidomych przeświadczenie co do istnienia ograniczeń, jakim podlegają dorośli, zwiększa się między 8 i 12 rokiem życia (8 lat – 72,7%, 12 lat – 85,7%), w związku z czym liczba dzieci, które przyjmują, że dorosłych obowiązują zarówno pewne nakazy (97,2%), jak i zakazy (85,7%), jest w wieku 12 lat wysoka. Spowodowane jest to zapewne aktywizacją funkcji poznawczych i wzbogaceniem doświadczeń społecznych wskutek zmiany w wieku 7-8 lat środowiska wychowawczego (pracą wyrównawczą prowadzoną w zakładzie wobec częstych zaniedbań rozwojowo-wychowawczych środowiska rodzinnego). Natomiast 30% 12-latków widzących nadal uważa, iż moralność powinności-nakazów jest czymś istotnie odrębnym od moralności restrykcji-zakazów (100%/69,7%). Należy jednak zaznaczyć, iż zarówno u niewidomych, jak i widzących między 8 i 12 rokiem życia zwiększa się liczba dzieci, które wyrażają swoje niezdecydowanie w zaprzeczaniu istnienia zakazów obowiązujących dorosłych. Świadczy to o zachwianiu się ok. 12 roku życia równowagi w strukturach umysłowych odpowiedzialnych za sposób ujmowania stosunków społeczno-moralnych oraz zasad

funkcjonowania świata ludzi dorosłych. Wzrost w zakresie wiedzy o powinnościach dorosłych następuje u widzających dopiero między 12 i 15 rokiem życia, równoległe do zmian, jakie zachodzą w tym okresie w sferze intelektualnej dzieci (początki myślenia formalnego). W wieku 15 lat następuje więc wyrównanie wyników niewidomych i widzających, lecz nadal niektórzy badani (N: 17,6%, W: 12,9%) nie są pewni, czy dorosłym wszystko wolno robić, a dwoje niewidomych i jedno dziecko widzające twierdzą, że dorosłym wolno robić wszystko.

Analizując wypowiedzi 8-latków można zauważyć, że 21% niewidomych oraz 27% widzających ujmuje moralność restrykcji istotnie odmiennie niż moralność powinności.

Otrzymane wyniki ukazują, iż dla 8-letnich dzieci zarówno niewidomych, jak i widzających (N = Z = 24; $p < 0,02$, dla W: istotność jest większa, ale niemożliwa do obliczenia ze względów statystycznych) łatwym jest uchwycenie pewnych obowiązków dorosłych – najczęściej tych, których realizacja albo leży w interesie dziecka, np. opieka nad nim, albo też wchodzi z nim w konflikt, np. praca zawodowa matki. Natomiast trudniejszym staje się, zwłaszcza dla dzieci młodszych (8-letnich N, u W do 12 lat), uświadomienie sobie faktu, iż działalność dorosłych podlega również, tak jak ich własna, pewnym ograniczeniom społeczno-moralnym. O ile dzieci miały wyrobioną już w wieku 8 lat świadomość istnienia nakazów i zakazów obowiązujących ich samych (porównaj odpowiedzi na pyt. 1 i 2), o tyle nie wszystkie mają w takim samym stopniu ukształtowaną świadomość moralnych sankcji dotyczących dorosłych. Własne doświadczenie dziecka z sytuacji, w których funkcjonujące normy społeczno-moralne bezpośrednio go dotyczą, przez hamowanie lub aktywizowanie jego zachowania, jest czynnikiem przyspieszającym i ułatwiającym nabywanie wiedzy moralnej. Jest to bardziej efektywny sposób kształtowania świadomości niż przekaz słowny dorosłych oraz wnioskowanie o normach ich obowiązujących, dokonywane przez dziecko na podstawie sytuacji, w których uczestniczyło jako obserwator. Można jednak również zauważyć, że zgodnie z wysuniętym przypuszczeniem dzieci niewidome wcześniej poznają istnienie ograniczeń aktywności dorosłych, co wskazywałoby na ich wcześniejsze wyzwolenie się z jednostronnego szacunku wobec starszych oraz przypisywania im nieskrępowanej swobody i mocy właściwej najwyższemu autorytetowi, a tym samym na wcześniejsze niż widzający osiągnięcie autonomii w badanym zakresie świadomości moralnej. Być może dochodzą do tego m.in. przez częste doświadczanie w życiu zakładowym faktu, iż działalność nauczycieli, wychowawców i pracowników pomocniczych jest ograniczona obowiązkowymi wszystkich – dzieci i personel – resortowymi przepisami, regulaminem Ośrodka oraz przyjętymi formami współżycia w ramach danego Zakładu (wychowanie w rodzinie jest bardziej elastyczne, a działania rodziców dostosowane do aktualnych potrzeb i pragnień dziecka). Wydaje się również, że dzieci niewidome są częściej niż widzające wprowadzane przez samych dorosłych w fakt powszechności różnego typu ograniczeń, gdyż w sytuacji buntu dziecka wobec konsekwencji ślepoty (np. ograniczeń w zabawie ruchowej, przymusu wyjazdu z domu do Zakładu) i wyrażania przez nie niezrozumienia i braku akceptacji dla nich, dorośli chcąc mu ulżyć w tym psychicznym cierpieniu, stosują czasem zabieg wychowawczy, polegający na tłumaczeniu dziecku, że

każdy człowiek ma swoje braki, wady i każdy jest ograniczony w działaniu – niektórzy zmysłowo, a wszyscy moralnie – potrzebami innych ludzi czy też obiektywnymi przeszkodami utrudniającymi realizację osobistych dążeń.

Rozkład procentowy odpowiedzi dzieci niewidomych i widzących na pyt. 3 i 4, dotyczące świadomości obowiązujących dorosłych nakazów i zakazów moralnych.

BIBLIOGRAFIA

- Gołąb A.: Problemy psychologii moralności. W: Etyka. Pod. red. H. Jankowskiego. Warszawa 1973 s. 121-177.
- Piaget J.: Rozwój ocen moralnych dziecka. Warszawa 1967.
- Sękowski Z.: Kształcenie dzieci niewidomych. Warszawa 1974.